

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING QIYOSIY-TARIXIY BOSQICHLARI

Tursunov Akmal Raxmatullayevich

*Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti O‘zbek va chet
tillar kafedrası dotsent v/b*

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, komparativistika – tilshunoslikning qarindosh tillarni, ya’ni genetik jihatdan o‘zaro bog‘liq tillarni o‘rganuvchi, ular o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlovchi hamda ularning zamon va makon bo‘yicha tadrijiy taraqqiyotini tavsiflovchi sohasidir. Til oilalarining, shu tizimlardagi ayrim tillar va elementlarning kelib chiqishini aniqlash, jumladan, tillar o‘rtasidagi genetik qarindoshlikni – ularning yagona bir manbadan kelib chiqqanligini aniqlash ham Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning maqsadlari doirasiga kiradi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda qo‘llanuvchi qiyosiy-tarixiy metodning asosiy tadqiqot usullari quyidagilardan tashkil topgan: 1) tashqi (qiyosiy) tor ma’nodagi qiyosiy tarixiy metod) – qarindosh tillardagi genetik jihatdan teng, o‘xshash so‘z va morfemalarni qidirib topish va qarindosh tillardagi natijalarini aniqlash; avlod tillarning aniq morfemalarini tiklash qoidalarini tuzish; taqqoslanayotgan tillar o‘rtasidagi mosliklar tizimini (fonetika, morfologiya, sintaksis, leksika, frazeologiyada) aniqlash va shu asosda tillarning qarindoshligini belgilashdan iborat; 2) ayrim olingan bir til tizimida ushbu til tarixining anchalik bosqichlarida ba’zi bir elementlarning mavjud bo‘lganligi haqida aniq guvohlik beruvchi hodisalar va o‘zaro munosabatlarni aniqlash; ayrim bir tildagi eng qadimiy shakllar bilan eng yangi shakllarni o‘zaro taqqoslash; 3) o‘zlashma so‘zlar tahlilidan ma’lumotlar chiqarib olish; 4) toponimika materiallaridan ma’lumotlar chiqarib olish va boshqalar. Amalga oshirilgan til tizimining barcha tomonlarini: fonologiya, morfonologiya, morfologiya, leksika, qisman sintaksisni qamrab oladi.

O‘zbek tilshunosining qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tarixini qayta tiklashda asosiy tadqiqot vositasi sifatida qiyosiy tarixiy metoddan foydalanadi; tadqiqotning eng umumiy shakli – qiyosiy-tarixiy grammatikalar va etimologik lug‘atlar tuzishdan iborat. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tavsifiy yoki sinxronik tilshunoslik, me’yoriy va umumiy tilshunoslikka qarshi turib, ularni inkor etadi; shu bilan birga, u bir qancha masalalarda tavsifiy tilshunoslik bilan ham, umumiy tilshunoslik bilan ham o‘zaro aloqada, bog‘liqliqda bo‘ladi.

Tillarni tarixiy taraqqiyotsiz qiyoslash, tarixiy qiyoslashdan farqli ravishda, qarindosh va noqarindosh tillarni chog‘ishtirish deb ataladi.

Daslab yevropaning antik davrida (yunon va lotin tillarini chog‘ishtirish), qadimiy Hindistonda XI-XII-asrlar Sharq tilshunosligida (M.Koshg‘ariy va M.Zamaxshariy lug‘atlarida qarindosh va noqarindosh tillar lug‘aviy birliklarning chog‘ishtirilishi) mavjud bo‘lgan. Chog‘ishtirma tilshunoslik XVII-XVIII-asrlarda Yevropadagi va dunyoning boshqa mintaqalaridagi turli-tuman qarindosh tillar bo‘yicha tadqiqot materiallarining to‘plana borishi bilan yanada rivojlanadi va Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning paydo bo‘lishiga zamin hozirlaydi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning, eng avvalo, uning mag'zi bo'lmish qiyosiy-tarixiy grammatikaning paydo bo'lishini odatda XVII-asr oxirida yevropalik tilshunoslarning sanskrit bilan tanishuvlariga bog'liq deb hisoblaydilar. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka asos soluvchi asarlar XIX-asrning I-choragida maydonga keldi. Nemis tilshunosi F. Boppning "Sanskrit tilining tuslanish tizimi haqida va uni yunon, lotin, fors va german tillaridagi tuslanish tizimiga qiyoslash" "Sanskrit, zand (avesto), arman, yunonlotin, litva, eski slavyan, got va nemis tillarining qiyosiy grammatikasi" asarlari hamda daniyalik olim R.K. Raskning "Qad. shimol tili sohasidagi tadqiqot yoki island tilining kelib chiqishi" asari qiyosiy tilshunoslik sohasidagi dastlabki jiddiy tadqiqotlardir.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka ma'lum hissa qo'shib, tilshunoslik metodologiyasiga tarixiylik tushunchasini kiritadi. Rus tilshunosi A.X. Vostokov o'zining "Slavyan tili haqida mulohazalar" nomli asari Dobrovskiy esa "Qadimgi slavyan tili grammatikasi" asarlari bilan Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning tarmog'ini asoslab, uni rivojlantirdilar.

Hind yevropa tillari qarindoshligini o'rganish va german tillarini tadqiq qilishdan tashqari XIX-asrning II-yarmidan boshlab slavyanshunoslik, boltiqshunoslik, romanshunoslik (romanistika), eronshunoslik, keltshunoslik, hindshunoslik, somshunoslik (semitologiya) ham Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning keng rivojlangan sohalari hisoblanadi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik XIX-asrning oxiri XX-asr boshlarida, asosan, Germaniya, AvstroVengriya va Skandinaviya mamlakatlarida rivojlangan bo'lsa, keyingi paytlarda bu tilshunoslik Rossiya AQSH, G'arbiy Yevropa, Finlyandiya, Shvetsiya, Vengriya, Yaponiya, Hindiston va boshqa mamlakatlarda ham taraqqiy etila boshladi. Turkiyzabon davlatlarda ham Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka qiziqish kuchayib bormoqda, qarindosh va noqarindosh tillarni o'zaro qiyosiy o'rganishga, lug'aviy, morfologik birliklarning tarixiy shakllarini aniqlashga e'tibor berilmoqda. Xususan, O'zbekistonda o'zbekqoraqalpoq, o'zbekturkman, o'zbekqozoq, o'zbektojik, o'zbekrus tillarini, Qozog'istonda qozoqo'zbek, qozoqmo'g'ul tillarini qiyosiy o'rganish bo'yicha muayyan izlanishlar olib borilgan.

Tillarning o'zaro munosabatini o'rnatish lug'at, grammatika va fonetika ma'lumotlarining yig'indisiga asoslanadi. Tillarning qarindoshligi ularning tizimli moddiy o'xshashligida namoyon bo'ladi, ya'ni bu tillarda morfema va so'zlarning ko'rsatkichlari tuzilgan materialning o'xshashligida, aniqrog'i, muntazam tovush moslashuvlari bilan bog'liq holda o'rganiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sossyur F. de. Umumiy tilshunoslik kursi / Tilshunoslik bo'yicha ishlar. M., 1987-yil.
2. Giyom G. Teretik tilshunoslik tamoyillari. M., 1992-yil.
3. Asr oxiridagi lingvistik tadqiqotlar. M., 2000 yil
4. Qoduxov V.I. Tilshunoslikka kirish. – M.: Ma'rifat, 1987. – B. 291.
5. Reformatskiy A.A. Tilshunoslikka kirish. – M.: Aspect-press, 2007. – B. 536.